

ГЕРОЇЧНА ЛЮДИНА ЧИ ЛЮДЯНИЙ ГЕРОЙ?

(Трансформація агіографічних мотивів

у західноєвропейській та українській прозі XVIII – XIX ст.)

Беручи в руки будь-який твір, читач, за звичай, очікує знайти в ньому не лише цікавий сюжет, хитро сплетену інтригу чи перлини неповторного авторського стилю, а й прагне зустріти Героя. Такі, користуючись формулою Ч.Діккенса, “великі сподівання”, притаманні молодому читачеві, ще не зараженому вірусом іронії та скептицизму. Насамперед молоді адресували свого часу специфічний жанр роману виховання – улюбленого творіння просвітницької літератури. Адже саме в ньому якнайповніше виявляла себе одна з визначальних рис мистецтва епохи Просвітництва – повчальність.

У відоме твердження, що “XVIII століття – дидактичне”, дослідники літератури Просвітництва (С.Тураєв) вкладають передусім проголошення письменниками тієї епохи високих моральних цінностей, великого покликання людини, утвердження пріоритету громадського обов’язку. При цьому в Д.Дефо, Г.Філдінга, Л.Стерна, Ж.-Ж.Руссо, Бомарше, Вольтера, Дідро, Ф.Шіллера, Й.-В.Гете дидактизм не декларативний, що зводиться до простих вказівок: “роби так” або “не роби так”. Він органічний, пронизує всю художню канву творів. Досить часто автори вміло “завуальовували” дидактизм, надаючи перевагу історії життя головного героя перед розлогими настановами й повчаннями.

У романах виховання молодого героя змальовували в розвитку, пропонуючи кілька можливих варіантів його долі – деградація (у випадку, коли герой корився обставинам, світу, і ставав, таким чином, антигероєм), або тріумф – живого чи загиблого, але непереможеного героя, якщо він не йшов на компроміс зі світом (“Еміль, або Про виховання” Ж.-Ж.Руссо, “Небіж Рамо” Д.Дідро, “Літа навчання Вільгельма Мейстера” Й.-В.Гете та ін.).

Особливе враження на читацьку аудиторію справляв персонаж, який ціною страждань, а іноді й власного життя, піднімався на п’єдестал справжнього Героя. Такий герой не тільки вражав своїми вчинками, але й був більш реальним, справжнім, ніж герой, який і переміг, і одержав ще одну нагороду – саме життя. Окрім того, спрацьовував, на нашу думку, певний стереотип, що сформувався під впливом християнської художньої традиції.

Досліджуючи роман виховання, Н.Грицюта зазначає, що для цього жанру характерними є: лінійно-біографічний принцип композиції; концепція становлення особистості, котра перебуває у постійній духовно-етичній еволюції. Сюжетна модель: “роки навчання” і “роки мандрів”, що включає такі компоненти, як час і простір (хронотоп дороги); протагоніст і виховання; мотив духовного наставництва, персоніфікований постатями яскравих особистостей; архітектоніка центрального образу-характеру як духовно-естетичного центру; конструктивна роль автора; традиційний автобіографізм [Грицюта 1993: 6]. У названих структурних домінантах роману виховання неважко впізнати про жанрові ознаки клерикальної літератури, зокрема агіографічного жанру (“життя святого”), в основі якого – оповідь про життя, благочестиві подвиги або страждання людей, канонізованих церквою. Починаючи з доби середньовіччя, письменники (і не лише прозаїки, а й драматурги, скажімо, П.Кальдерон у драмі “Житті – це сон”) неодноразово зверталися до агіографії в пошуках дидактичного змісту й героя.

Західноєвропейський роман виховання набув традиційної моделі насамперед з “легкої руки” Ж.-Ж.Руссо, Й.-В.Гете, Жан-Поля, які створили класичні зразки жанру. Проте поява цих творів навряд чи була б можливою, якби не роман англійського просвітителя Д.Дефо “Пригоди Робінзона Крузо”, герой якого, по суті, став базовою моделлю політичних, економічних та гносеологічних уявлень доби Просвітництва.

Змусивши свого героя 28 років жити далеко від цивілізації, Дефо вдався до просвітительського експерименту над “людською природою” – піддав її своєрідному випробуванню, намагаючись з’ясувати вирішальні фактори виживання людини у надзвичайній ситуації. Традиційно Робінзона Крузо сприймають як образ, в якому опоетизована історія багатовікової боротьби людства за існування, уславлена нездоланна сила людського характеру, оспівана стихія вільної праці. Водночас самим автором сформульоване й інше розуміння Робінзона як *“справжнього розкаяного блудного сина”* (курсив наш) [Дефо 1985: 152]. І дійсно, герой проходить шлях від не вельми слухняного сина й людини, яку важко назвати істинно віруючою, через страждання й випробування самотністю (додамо, – через важку щоденну працю і вивчення єдиної книги, врятованої з потонулого корабля, – Біблії) до особистості, яка віднайшла і себе, і любов до ближнього, і Бога.

Проте варто зазначити, що, згідно з переконаннями просвітників, віра Робінзона досить раціональна. Свої стосунки з Богом Робінзон будує за принципом ділової угоди, у якій “добро” і “зло”, ніби статті прибутків і витрат, з бухгалтерською точністю врівноважують один одного. І хоча у важкі хвилини герой Дефо звертається до Святого Письма й апелює до Бога, його релігійність має досить поміркований характер. При цьому

герой Дефо – космополіт, сповідує віротерпимість, поважає людську гідність навіть у “дикунах” і сам сповнений гордим усвідомленням особистої переваги над всіма самодержцями землі. Така виразна дидактичність роману й дозволила свого часу Ж.-Ж.Руссо в трактаті “Еміль, або Про виховання” назвати роман Дефо “вдалим трактатом про природне виховання” і надати йому почесне місце в бібліотеці свого героя.

Об’єктом нашої уваги є твори, що виходять за межі відносно вузької жанрової дефініції “роман виховання”. Агіографічна структура, трансформована у творах такого типу, дає письменнику широкий простір для філософського й символічного узагальнення, надає універсальності змісту твору. Емілевський (за “Емілем” Ж.-Ж.Руссо) тип виховання, роздуми про природу людини, про виховання людини, педагогічні погляди – все це зустрічається в художніх творах та публіцистиці письменників-просвітителів різних національних літератур і в XVIII, і в XIX ст. Ці ж просвітительські ідеї та особисте враження від творів Руссо зумовили жанрову “заданість” фабули їхніх творів: типове звернення до періоду дитинства і юності героя як “золотого часу” для формування духовного світу особистості; прискіплива увага до “природної даності” і до того, як вона руйнується цивілізацією (дихотомія “природа” – “цивілізація” як характерний структурний принцип просвітницького роману виховання); типовий просвітницький конфлікт і “щасливий” фінал роману.

У англійській літературі XIX ст. традиції просвітницького роману і насамперед традиції роману виховання продовжує Ч.Діккенс. У його творах “Пригоди Олівера Твіста”, “Життя і пригоди Ніколаса Ніклбі”, “Девід Копперфілд” схожа структура: сирота, який зазнає переслідувань родичів, що хочуть скористатися його спадщиною, завдяки дивному, романтичному за своєю суттю збігові обставин, врешті решт стає багатим і знатним. Тобто перед читачем постає своєрідний “світський варіант” агіографії, де в ролі “добрих ангелів”, які допомагають головним героям знайти своє щастя, найчастіше виступають добрі буржуа – багаті джентльмени, що сповідують ідею християнської любові й благочестя.

Ця ж ідея пронизує весь роман В.Гюго “Знедолені”, задуманий і здійснений автором як “сучасне Євангеліє”. “Знедолені” не належать до романів виховання, але надзвичайно розвинена моралізаторська сторона твору, його високий проповідницький пафос дозволяють розглядати його в одному ряді з класичними зразками цього жанру. Історія головного героя роману – Жана Вальжана – постає як сукупність традиційних для агіографії мотивів. Несправедливе осудження на 20 років каторги, після яких настає моральне спустошення, озлобленість, жагуча ненависть до всього світу, від яких Вальжана рятує “чудо” – зустріч з єпископом Міріелем, яка стає початком його повного й

докорінного переродження. Все подальше життя героя – подвижництво в ім'я добра й милосердя.

Образ єпископа Міріеля набуває особливо значення в системі образів роману. Він є абсолютним втіленням доброти й милосердя, виступає носієм ідеї всеперемагаючої сили добра, морального вдосконалення людини як поступового, але вірного шляху вдосконалення суспільства. У сутності своїй він скоріше проповідник ідей християнського соціалізму, ніж догматів католицизму. Головний об'єкт його піклувань – страждаючі й знедолені. Міріель заперечує будь-яке насилля, покладаючись виключно на моральні потенції й добру волю людей.

Жан Вальжан виступає послідовником Міріеля, продовжувачем його справи. Саме в ньому уособлюється вищий моральний закон, який Гюго вважав основоположним не тільки для суспільства, а й для природи. В образі Жана Вальжана автор втілює один із своїх улюблених ідейних мотивів: мотив душі, яка з глибин соціального мороку підноситься до світла й добра, на висоту моральної і духовної досконалості. Після зустрічі з єпископом Міріелем і переродження він живе, скоряючись лише голосу морального обов'язку, не задля вдоволення егоїстичних інтересів та пристрастей, а задля щастя ближніх. Власне, весь його подальший шлях, як і належить за схемою агіографії, -- це безперервні діяння на благо інших людей, що майже постійно переходять в самопожертву.

Щоправда, говорячи про твори західноєвропейських письменників, варто зауважити: в країнах, які пережили рух Реформації, християнський світогляд вже не міг так потужно впливати на літературну традицію, як, скажімо, в народів, що сповідували православ'я. Так, свого часу Руссо в розділі “Сповідь віри Савойського вікарія” роману “Еміль, або Про виховання” висловив досить поширену для просвітителів думку щодо релігії. Релігійне почуття, на думку філософа, входить до поняття доброчесності й ідеальна релігія відповідає вимогам природи й природним людським почуттям. Сама релігійність має два витoki – культ природи й культ людського серця. Така релігія природна, стверджує Руссо, і будь-яка людина, підкорюючись інстинкту, повинна вірити в Бога, який створив природу й людину, дав їй серце і совість. Звідси, релігійне почуття – це глибоко інтимне переживання. Храм такої релігії – вся природа й сама людина; така релігія не потребує культових форм і догм, вона позацерковна, вільна й індивідуальна й вимагає тільки одного – щирих почуттів і добрих справ. При цьому боротьба із забобонами, що спотворюють характер людини – політичними, становими й релігійними – мислилася просвітниками як першочергове завдання всієї позитивної програми. Умовно кажучи, трансформація агіографічних мотивів у західноєвропейській моделі роману

виховання відбувалася шляхом все більшого набуття ними світського характеру. Тоді як в українській літературі спостерігається інша тенденція.

Жанр роману виховання в українській літературі формується в середині ХІХ ст. Це зумовлено передусім тим, що художні доміанти цього жанру (“виховний” сюжет, тип героя, категорія хронотопу) і визначальні константи (просвітительські ідеї виховання високоморальної особистості, розвитку духовного світу людини, гуманізації оточуючого середовища, “учнівства” тощо) притаманні багатьом жанрам епічної прози української літератури в ХІХ ст. Що ж до терміну “роман виховання” як дефініції жанру, то в багатьох випадках він досить умовний. Причина цього полягала в “живучості” просвітительських ідей в українській літературі того часу, а також у тому, що письменники в тій чи іншій мірі на перше місце висували ідею, тоді як питанням форми відводили другорядну роль або взагалі не надавали значення.

Одним із витоків роману виховання в українській літературі, на думку О.Сидоренка, є давньохристиянський духовний роман, агіографічна структура якого поєднувалася тепер із новим виховним змістом. Окрім духовного роману, важливу роль у формуванні жанру відіграло традиційне “хождение”, що у романі виховання стало водночас і прийомом, і принципом: подорож як чинник виховання; сюжетна схема “блудного сина” [Сидоренко 1989: 7]. Певним чином на становлення жанру вплинули й традиції західноєвропейського Просвітництва, зокрема вчення про виховання людини, про силу виховання, про залежність долі людства від виховання, про “добру” людську природу і т.п. (Монтень, Локк, Руссо та ін.), а також художні знахідки сатиричної російської комедії на тему виховання (Капніст, Фонвізін та ін.).

Внаслідок процесу “романізації” (М.Бахтін) носіями романного жанрового змісту (в українській літературі зокрема) стали й жанри повісті, оповідання і навіть такі напівдокументальні літературні жанри, як сповідь, автобіографія, щоденник, спогади та ін. Це значно розширило межі й можливості самого роману виховання. Виходячи з цього положення, повісті, у яких поєднується головний план (становлення й виховання героя) і внутрішній сюжет – становлення духовного світу самого митця можна вважати своєрідним варіантом “повісті виховання”. Йдеться насамперед про російськомовну прозу Т.Шевченка, яка включає поряд зі зразками соціальної, антикріпосницької тематики (“Княгиня”, “Варнак”, “Прогулка...”), твори морально-етичного та виховного змісту (“Близнецы”, “Несчастный”, “Музыкант”, “Художник”, “Наймичка”, “Капитанша”). Більше того, повісті всі повісті Шевченка, на нашу думку, складають єдину цілісну жанрово-змістову й образну єдність, характерною рисою якої є насамперед дидактичний зміст і спільний принцип творення позитивного героя.

Ідеал людської особистості Шевченка співзвучний з ідеалом агіографічної літератури – добрий християнин, добробут якого, зароблений власною працею, є джерелом добрих справ, допомоги бідним і страждаючим, а душа такої людини здатна до відчуття прекрасного як в житті, так і в мистецтві [Гетьман 2003: 6].

Агіографічна структура особливо виразно проступає у сюжетах повістей “Наймичка”, “Варнак”, “Капитанша”. Історія земної покути, митарств й поневірянь окремо взятої людської душі з її наступним очищенням та поєднанням із Богом виявилася найоптимальнішою формою культурного самоствердження індивідуальності.

Головні герої повістей “Наймичка” (Лукія) і “Капитанша” (Туман) окрім виразної індивідуальності своїх доль, об’єднані спільною рисою – здатністю до самопожертви. Так, ставши покриткою, Лукія знаходить в собі сили спокутувати “гріх” самовідданою працею і безмежною любов’ю до свого-“чужого” сина, підкинутого заможним хutorьянам на виховання. Оберігаючи душевний спокій дитини, Лукія все життя несе тягар таємниці своєї істинної ролі в його житті. Готовим до самопожертви й християнського прощення виявився солдат Туман, який одружується на збездеченій капітаном дівчині, щоб врятувати її репутацію, захистити від страшних ударів долі, які спіткали б її на життєвому шляху.

Мотив “наверненого грішника”, “розкаяного блудного сина” найповніше втілюється Шевченком в образі Кирила у повісті “Варнак”. Якщо на початку повісті Кирило, колишній графський вихованець, що мстить за збездечену наречену й власні приниження, то в фіналі – людина, яка досягнула одну з найважливіших істин: ненависть і насильство не приносять полегшення, помста руйнує передусім його безсмертну душу. Відбувши каторгу, Кирило живе на вічному поселенні чернечим життям і своєю поведінкою здобуває авторитет у громади. Колишній месник перероджується, змістом його буття стає всепрощенням ворогові, осудженням жорстокості й насильства, проповідь любові до ближнього.

Характерно, що на відміну від західноєвропейської традиції, в українській романі виховання, і зокрема в прозі Шевченка, агіографічні мотиви стали витокami не лише для “серйозних” рефлексій, а й послужили ґрунтом для стилізації. Так, у повісті “Близнець” розповідь про вчителя вихованців Сокири Степана Мартиновича Левицького стилізована під старовинну духовно-моралістичну повість. Шевченко з іронією і явною симпатією до героя розповідає про “страсті”, які витерпів наївний і щирий випускник духовної семінарії то в її стінах, то в поїзді до Полтави, то під час зустрічі з дяком-п’яницею тощо. У такому підході вбачаємо не лише данину бароковій традиції “перелицювань”, а й певною

мірою доказ органічності названих мотивів як для літератури, так і загалом для всіх сфер буття й духовної культури українців.

Отже, трансформація агіографічних мотивів у романах виховання різних національних літературних традицій стала необхідним засобом творення авторської соціально-моральної концепції, шляхом до реалізації наміру витлумачувати найістотніші й найвагоміші проблеми сучасності й разом з тим виступати своєрідним “підручником життя”, дороговказом до істини й справедливості.

Список використаної літератури:

1. Гетьман С.В. Просвітницький ідеал людини та його образна інтерпретація у повістях Т.Шевченка. – Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01. – К., 2003.
2. Грицюта Н.М. Проза Т.Шевченка в контексті розвитку європейського роману виховання. – Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01. – К., 1993.
3. Дефо Д. Життя й незвичайні та дивні пригоди Робінзона Крузо. – К., 1985.
4. Сидоренко А.А. Роман виховання в українській літературі другої половини ХІХ – початку ХХ століть: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01. – К., 1989.
5. Тураев С.В. От просвещения к романтизму. – М., 1983.